УДК 94 (575.2)

ПАДЫШАЧЫЛЫКТЫН ТҮРКСТАНДАГЫ КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТЫН ИШКЕ АШЫРУУДА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ (АНЖИЯН КӨТӨРУЛҮШҮНӨ ЧЕЙИНКИ ЖАНА КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕРДЕ).

Авазов Э. А.. т.и.к., доцент.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
ernis-ist@mail.ru

Аннотация

Макалада падышачылык Орусиянын Түркстандагы үстөмдүгү мезгилиндеги колониялык саясатын ишке ашыруудагы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки убактардагы орус-тузем мектептеринин ачылышы, алардын ишмердүүлүгү изилдөөгө алынган. Бай фактылык материалдардын негизинде аталган мектептердин ролу кеңири ачып берилет жана кыргыз коомундагы орду көрсөтүлөт.

Annotation

The paper investigated the role and activities of Russian-native schools in the implementation of colonial policy during the reign of Russian Turkestan tsarskoy before and after the Andijan uprising in 1898 on the basis of rich factual material widely disclosed role of these schools and show their role and place in the Kyrgyz society.

Түркстан крайына өз бийлигин орноткон орус падышачылыгы аталган аймакта өз бийлигин бекемдөө боюнча иш аракеттеринде мусулманчылык маселеси боюнча олуттуу кыйынчылыктарга туш болгон. Тили, дини жана маданияты ар башка болгон Түркстандын жергиликтүү калкынын арасында мусулмандык фанатизмди азайтуу жана европалык маданият менен жуурулуштуруу үчүн орусиялык билим берүү системасын орнотуу күн тартибине коюлган. Крайды караткан биринчи мезгилден тарта орус колониализминин орусташтыруу принцибин ишке ашырууга белсене киришкен падыша өкмөтү жана Түркстандын бийлиги биринчи кезекте жогорудагы маселени чечүү максатында тиешелүү башкаруу курсунун зарылдыгын билишкен. Бул планда Түркстандын түзүүчүсү деп аталган, крайдын биринчи генерал-губернатору К.П. фон-Кауфмандын исламга, мусулманчылыкка этибар бербөө саясаты практикага киргизилген. Аталган башкаруу курсунун алкагында мусулман мектептерине жана орус тузем мектептерин ачууга карата мамиле калыптанган. Мында негизги мамиле этибар бербөө саясатынын багыттарына шайкеш келген рухий турмушка кийлигишпөө саясаты болгон. Кауфман орус тили, маданияты жана билим берүүсү аркылу жергиликтүү элди исламдык фанатизмден кайтарса болот деп үмүттөнүп, мусулман окуу жайларын материалдык жактан камсыз кылбаса алар өзү кыйрап жок болот деп эсептеген. Буга карата ошол кезде купуя ысымдуу автор Т-ов.С. мындайча баа берген: «Түркстанды басып алуу менен орустар өздөрүнө аз тааныш болбогон дүйнөгө – мусулманчылык дүйнөсүнө туш болушту; жаңы крайды башкаруу үчүн – басып алынган элдердин диний турмушу жана ишенимдери менен келишкен башкарууга негизделген, келечекте дароо башкарууга багыт ала турган тажрыйбалуу мамлекеттик акыл керек болду. Түркстандын биринчи генерал-губернатору, генерал-адьютант Кауфман аталган маселенин канчалык маанилүү экендигин сезген. 1867-жылы кийрилген крайды башкаруу жөнүндөгү жобо анын жыйынтыгы болгон. Генерал Кауфман крайды башкарууну «аскердик-элдик» деп атаган. Мусулмандарды башкарууда, орус администрациясына крайда орус кызыкчылыктарынын сакталышына башкы көзөмөлдөөнү, анын да айрымдарын жегиликтүүлөрдүн өзүнө берип – көзөмөлдөөнү гана калтырып, орустар үчүн кылымдардан бери келаткан салттарды бузуунун эч кандай кажети жоктугун көргөн. Азыркыдай эле анын башкаруусунда уездик начальниктер болгон, бирок, алардын ишмердүүлүгү азыркыга караганда көбүрөөк бекем болгон, ал

(ишмердүүлүк) ишенимдүү туземдиктерден шайлануучу, жакшы маяна менен камсыздалган кылымдардан берки шариаттык башкаруу сакталган административдик тараптарга пайдалуу жардам көрсөтүүүнү тапты. 1882-жылы өлгөн, генерал Кауфмандын крайды башкаруу жобосу жаңы менен алмаштырылды, ошол убактан тартып тартиптин толук бузулушу башталды, жаңы жобо иштеп жаткан тартипти түп тамырынан бери өзгөрттү. Бул жободо башкарууга участкалык приставдардын, уезд башчыларынын жардамчыларынын киргизилиши жана алардын орус офицерлеринен болушу, туземдиктерден котормочулар гана алынышы – биринчиден, башкарууга туземдик элементтердин катышуусунан ажыратты, экинчиден, бардык мамилелерде бийликтин бир колго топтогон башкаруунун жалпы түзүлүшү мусулмандардын бийлик жөнүндөгү элестетүүлөрүнө жооп бербеген» [1].

Түркстан крайын түзүү боюнча түркстандын биринчи генерал-губернаторунун кеңири иш планына туземдиктердин орустук билим алуусу жөнүндө камкордуктар да кирген. Бул оор жана татаал маселеге генерал кунт коюп жана этияттык менен мамиле жасаган. Мектеп - медреселердин туземдик калкка тийгизген таасирине анчалык кабардар болбогондуктан, бул маселе боюнча иш билги адамдардын жетишпестигинен мындай туземдик мектептерге көңүл бурбоону, этибар бербөөнү туура деп тапкан. Анын оюнда бул мектептер эскичилик катары өзүнөн өзү жок болуусу мүмкүн эле.

Ал 1873-жылы падыша өкмөтүнө «Түркстан крайында окуу ишинин жана элдик билим берүүнүн түзүлүшүнүн планы« аттуу долбоорун сунуштаган. Мында ал крайдагы билим берүү орус кызыкчылыктарына багытталышынын зарылдыгын айтып келип: «Муну менен бөтөн элдин диний ишенимдери мектеп тарабынан түз кийлигишүүгө учурбастан, мында алар конфессионалдык багытта болбошу керек»[4, 63]- деп белгилеген.

Ушундай көз караштан улам ал орустук мамлекеттүүлүк көз караштарын туземдик мусулмандык мектептер аркылуу ишке ашырууну максат кылган эмес. Ошол эле учурда ал Түркстан крайында теги жана келип чыгышы боюнча татарлар менен сарттарга жакын болсо да өзүнчө этнографиялык топ катары бир гана мусулман мектептеринин акылмандыгына берилбеген ошондон улам билим берүүдө, жашоого жөндөмдүү жана кабыл алгыч көп сандаган кыргыз калкы бар экендиген билген (бул жерде казактар, кыргыздар эске алынган-А.Э.). Ошондон улам ал өзүнүн агартуучулукка болгон көңүлүн Түркстан крайында кыргыз балдары үчүн орус мектепетерин түзүүгө бурган. Ал «кыргыздардын балдары орус мектептеринде орусташат жана орус жарандыгына көнүшөт, ошондон улам тар жана бир жактуу мусулманчылык европалык цивилизациянын принциптерине жана идеяларына ылайык келбеген өз таасирин тийгизүүчү абалда болбой калат»[5, 140] – деп ойлогон. 1879-жылы Ташкентте мугалимдер семинариясы түзүлүп анда орустар менен кошо кыргыздардын балдарынын бирге окуусу чечилген. Бул көз карашка ылайык кайрадан ачылган семинарияга тарбиялануучуларга орус транскрипциясынын негизинде кыргыз тилине үйрөтүү киргизилген.

Түркстандагы туземдиктердин билим алуусуна туруктуу көз караштын жоктугунан кыргыздарды орусташтыруу тажрыйбасы өзгөртүлгөн. 1883-жылы башында семинарияга сарт тили, 1885-жылдан перс тили киргизилген. Орус транскрипциясы аркылуу кыргыз тилин окутуунун ордуна араб алфавити аркылуу сарт жана перс тилдерин окутуу биротоло бекитилген, сөз кылышкан арап тилин окутууга уруксат берилген эмес. Бирок, семинарияга дээрлик кыргыздар тапшыра берүүсүн уланткан. Ушундай жолдор менен мурдагы долбоорду кыя өтүп сарт жана перс тилдеринде мусулман жазуусуна үйрөтүшкөн [5, 142].

1880-жылдардын ортосунда Александр III такка олтурушу жана Розенбахтын орусташтыруу саясаты менен байланыштуу билим берүүдө жагдай өзгөрүүгө учураган.

Орусташтыруунун негизги каражаты катары мектептерге зор маани бериле баштаган [3, 262].

1887-жылдын 1-январына карата орус мектептеринде баары болуп жергиликтүүлөрдөн край боюнча 245 бала окуган. Атайын жергиликтүүлөр үчүн Ташкент гимназиясынын алдында түзүлгөн интернат бош турган. Анткени андагы окутуу жергиликтүү элдин таламдарын жооп бербегендиктен таза орус мектептерине жергиликтүүлөр балдарын берүүнү каалашкан эмес.Ошол себептүү күн тартибине орус-тузем мектептерин ачуу маселеси коюлган. Анын демилгечиси болгон генерал-губернатор Н.Роезенбах: «Мусулмандык түркөйлүк менен күрөшүүдө биз баары бир алсызбыз, 20 жылдык башкаруу учурунда биз өзүбүзгө жүктөлгөн тарыхый милдетибизди жана бөтөн элдердин билим алуусунда агартуучулук миссиябызды аткаруга дээрлик киришкенибиз жок»[3, 325]- деп өз демилгесинин зарылдыгын белгилеген. Н.Розенбах Орус жана жергиликүү калктардын балдары үчүн бир класттык приходдук училища деп аталган башталгыч мектептин тизимин түзүү долбоорун сунуштаган. Бул долбоор Александр III тарабынан колдоо тапкан. 1884-жылдын акырында Ташкент шаарынын «азиялык бөлүгүндө» ушундай мектеп биринчи жолу ачылган. Анын ачылышында куттуктоо сөз алган генерал Н.И. Гродеков менен семинариянын директору Ю.Ф. Крачковскийлер бул күндү бактылуу күн катары белгилешип сарттардын чыныгы маданиятка, нукура прогресске карай жол алуусу катары баалашкан [5, 143]. 1886-жылдан баштап ал мектептер орус-тузем мектептери деп аталып кеңири тарала баштаган. Нукура орус мектептеринен айырмаланып аталган мектепте билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү болгон. Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу жана арифметика сабактары окулса экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде мусулман дини боюнча молдо сабак өткөн [3, 326]. Генерал-адьютант Н. О. Розенбах орус тузем мектептеринин ачылышы менен туземдик калк арасында орус рухун жаратууга жана бекемдөөгө көмөктөшүүлөрүн областтын начальниктерине буюруп: «Бул мектептер жакын жана ишенимдүү жолдор мененТүркстан крайынын бардык элдеринин турмуш тиричиликтик жана экономикалык кызыкчылыктарын жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга бириктирет жана бул элдердин биздин кубаттуу метрополиядагы түпкүлүктүү орус калкынын улуу үй-бүлөсү менен жуурулушсуна биротоло алып келет» -деп өз оюн билдирген. Ушундай пикирде Розенбах туземдиктердин аң сезиминде орус мамлекетик бийлиги өз бийлик, орус тили өз тил болот деген түшүнүк калыптанышына ишенип, мусулман мектептеринде бугуп жаткан сеператизм өзгүнөн ажырап, орус тузем мектеби эски мусулман мектептери жуурулушат деп божомолдогон.

1896-жылы Фергана областында эки орус-тузем училищасы ачылган. Алардын бири Кокондо 7 окуучусу менен, экинчиси Эски Маргаланда 18 окуучусу менен иш алып барган. Наманганда 23 окуучусу менен, Ошто 20, Чустта 18, Кожентте 20, Анжиянда 14 окуучусу бар орус-тузем мектептери болгон.

Кыргызстанда биринчи орус тузем мектеби дунгандардын балдары үчүн 1884-жылдын октябрында Каракунуз кыштагында уюштурулган. 1888-жылы Ошто, 1897-жылы Токмокто, 1898-жылы Николаевский кыштагында орус-тузем мектептери иш алып барган [6, 51]. 1900-жылы орус тузем мектеби Кетмен-Төбө капчыгайында ачылган [6, 65]. Оштогу орус-тузем мектебинин алдында 1887-жылдан тартып орус тилин үйрөнүү боюнча чоңдор үчүн кечки курстар иш алып барган. 1913-жылы мында 18 киши окуган. 1910-жылы мындай кечки курстар Прежевальскийдеги орус-тузем мектебинде ачылып, мында 90 киши окуган, анын ичинде 25 кыргыз болгон [10, 10].

Мусулманчылык маселесин кайра кароонун алкагында билим берүү маселесине кайрылып, өзүнүн көз караштарын жайылтып аны ишке ашырууга аракет кылган край башкаруучуларынын бири генерал-губернатор С.М. Духовский болгон. Генерал–лейтенант С.М.Духовскийдин көрсөтмөлөрүнөн элдин жашоосунун тиричиликтик

жагдайларын, тилин, динин билбей туруп башкарууга болбой тургандыгына ынангандыгын туюуга болот. Ушундай эле көз карашын бекемдеген дагы бир циркулярын ал аскер-губернаторлорго жолдоп, анда өзүнүн Самарканд жана Фергана областарына барганында ага ошол жерлик чоң кишилер менен катар эле жаш балдардын да учурашууга келишкендиктери колдоого гана ээ болбостон, көңүлгө да ылайык келгендигин айтып келип: «Жаш муундарды тарбиялоо биздин өзгөчө камкордугубуздун предмети болууга тийиш жана бул максатта бир да иш чара текке кетпеши керек. Өсүп келе жаткан жаштар өздөрүнүн начальниктерин жана жетекчилерин, алардын көз караштары менен талаптарын жакшы билүүгө үйрөтүлүүсү керек, бийликтердин аларга карата жагымдуу кайрылуусу жана жакшы мамилеси катуу буйруктан да өктөмүрөөк таасир калтыраары белгилүү»[8,14], - деп жыйынтыктаган. Генерал-губернатор Духовский орус мектептериндеги мусулман окуучуларынын Россияга саякаттап келүүсүн уюштуруу маселесин көтөргөн жана элдик училищанын инспектору Граменицкийге долбоорду даярдоону сунуштаган. Жыйынтыгында 18 мусулман окуучусу Самаркандан Петербургга келишкен[9]. Бул маалыматты жарыялаган «Таржуман» газетасынын редакциясы «мындай саякаттар абдан пайдалуу, балдардын санын көбөйтүү зарыл»[9] - деп өз оюн билдирген. Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу край аймагындагы сапардан кийин губернатор бир кездеги крайдын түзүүчүсү атанган биринчи генерал-губернатор К.П. фон Кауфмандын «орустардын жана туземдердин балдарын бирге тарбиялоо керек, орустар мектептеринен мусулман мектептерин обочолотуу экономикалык жана саясий мамиледе зыяндуу» деген пикирин улап орус-тузем мектептерин көбөйтүү саясатына киришкен. Мындай мектептердин ачылышы айрыкча Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин катуу темпте өнүккөн.

Крайды башкарууга тартылган орус чиновниктери туземдик мусулмандардын ишеними, каада-салты, үрп-адаттары боюнча жалпы элестетүүлөрү болуусу керектигин белгилеп, бул максатта «Мусулманчылык боюнча материалдар жыйнагын» түзгөн. Мусулман мектептерине карата 1893-жылдын 1-мартындагы еврей хедерлери (диний башталгыч мектеби- А.Э.) жөнүндөгү мыйзамды жайылтуунун сунуштаган, бул пунктта ал анын жардамчысы, болочоктогу мураскору, генерал Н.А. Ивановдун таасири алдында калган[5, 147].

Анын негизги ойлору «Түркстандагы ислам» аттуу отчетунда чагылдырылган. Отчеттун корутунду бөлүгүндө Духовский христиандар менен мусулмандардын жакындаштыруучу төмөнкүдөй иш чараларды белгилеген: Эбактан бери өздөрүнүн мурдагы башкаруучуларынын эч нерсе менен ченелгис жеке бийлигине көнгөн туземдиктерге карата гумандуулуктун жана адамгерчиликтин кеңири башталмасы колдонулбашы керек;; Мусулмандардын рухий башкармалыктарынын болушу зыяндуу; Мусулмандар арасында миссионердик ишмердүүлүктү өнүктүрүү сунушталбашы керек, антпесе бул бизге карата мусулмандардын кастыгын жаратаары айкын; Орус тузем мектебинде окуган уландарды жыл сайын каникул учурунда өз көздөрү менен өлкөнүн, анда жашаган калктын кандай экендигин көрүп келүүгө Россияга жөнөтүү зарыл; Мусулмандардын арасында иш алып барган дарыгер аялдардын жана фельдшер-акушерлердин иштери аркылуу орус медицинасына болгон ишенимди жаратууну ар тараптан колдоо зарыл ; Жергиликтүү администрациянын кызматкерлери жана Түркстан аскердик округунун офицерлери жергиликтүү тилди жана мусулмандардын турмушун үйрөнүүгө тийиш, котормочулардын ролунун начарлашы менен акырындап туземдиктер менен алакалашууга орус тилин киргизүү керек; Крайдагы мусулман мекемелеринин так саны алынуусу керек; Мусулман мектептери администрациянын ыктыярына берилүүсү зарыл; Үй-бүлөлүк турмушка казы бийлердин бизге пайдасыз нравалык басымын азайтуу үчүн администрацияга үй-бүлө жана нике иштерин териштирүү укугу берилүүсү зарыл;

Генерал-губернаторго саясий жагдайда зыяндуу деп табылган мусулмандык мекемелерди жоюу укугу берилиши керек [7, 63-64]. Тилекке каршы Түркстан генерал–губернаторунун бул долбоору мыйзам катары кабылданууга жетише албаган. Анын айланасында бир далай талаш тартыштар жүрүп, сын пикирлер айтылган

Ислам боюнча белгилүү адистердин бири А.Д. Давлетшин: «Ущул жыйнакка топтолгон материалдар аркылуу мусулманчылык менен таанышуу өкмөттүн улуттук чет жакалардагы таламдарына жооп берүүсү күмөн, Расмий басылма аркылуу мусулмандар христиначылыктын келишпес душманы, ислам башка диндерди тааныбоого үйрөтөт сыяктуу мындай болбогур идеяларды таратуу Орто Азиядагы туземдерге карата жек көрүүнү жаратат жана крайдын элине карата башкаруучу таптын адамгерчиликти сыйлоо сезимин кыйратат. Мусулмандардын динине карата мындай ой жооруулар аларда нааразычылык сезимин калтырат жана тарыхый жактан калыптанган жаңжалдарды арбытат» [2, 236-237]- деп долбоордун талуу жерлерин белгилеп, каршы пикирин билдирген.

Албетте орус тузем мектептерин ачууда анын демилгечилери белгилешкен максаттарга толук жетишилген эмес. Мындай жыйынтыкты Түркстандагы бийлик ээлери да байкашкан. Крайдын акыркы генерал-губернатору Н.Куропаткин: «Орус бийлигин жарым кылымдык башкаруусунда бөтөн элдерди Орусиянын императорунун ишенимдүү кызматкерлери жана орус мамлекетинин берилген букаралары кыла алган жок, өз кызыкчылыктары менен орус падышачылыгынын кызыкчылыктарынын бир экендигин алардын аң сезимине орното албады»[3, 265.] деп таасын белгилеген. Ал эми белгилүү миссионер Н. Остроумов да орусташтыруу түпкү максаттарына жетпегендигин: «К.П. фон Кауфмандын жана анын эки мураскорунун Түркстан крайындагы туземдиктерди орусташтыруу, түркстандык чет жакаларды метрополия менен жуурулуштуруу боюнча мүдөөлөрү жана тилектери акталган жок. 1892-жылы Ташкентте туземдиктердин арасында ири жаңжал чыккан. 1898-жылы Фергана областы бүткүл крайдын тынчтыгын бузган көтөрүлүшкө чулганган. Мында мен дароо эле жаңыдан басып алынган мусулман крайында орус администраторлору болжошкон түпкүлүктүү мусулман мектептеринин кыйрап жок болуусу гана эмес мусулман маданиятынын жашоого жөндөмсүз деп таанышкандыгын дароо эске алдым»[5, 146.] деп жазган.

Падышачылыктын мектеп жана билим берүү саясаты жергиликтүү калкты орусташтыруу жана Орусия империясы менен тыкыр байланыштыруу максатын жетекчиликке алган. Албетте, бул саясаттын натыйжасы белгилүү деңгээлде оң натыйжа бергени менен түпкүлүктүү максатына жеткен эмес. Ага жооп иретинде жаңы усул мектептери-жадидизм кыймылы келип чыккан. Ал эми мусулмандык билим берүү совет бийлигинин алгачкы жылдарына чейин улантыла берген.

Колдонулган адабияттар:

1. Т-ов.С. Андижанское восстание и его причины //Туркестанский сборник. Т.471.
2. Арапов Д.Ю. Императорская Россия и мусульманский мир.- М.,2000 С. 236-237
3. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана.-Ташкент, 1947.-С. 263,265, 326.
4. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. – М.: АПН РСФСР. – 1960. – С. 63.
5.Остроумов Н.К. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае. В кн.: Кауфманский сборник. М., 1910.С.-143,146-147.
6 .Обзор Семиреченской области за 1887 год.- Верный, 1888 . - С. 51, 65.
7. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором Гофмейстром графом К. К. Паленом//Сельское управление. Русское и туземное. СПб. Сенаторская типография .1910.- 63-64.
8. Тимаев К. Андижанское восстание (из личных воспоминаний) // Средняя Азия. Ежемесячное литературно- историческое издание. Кн. 2. Ташкент. 1910. С.-14

9. Туркистан валийсиниг гозал Тадбири (Хорошее решение губернатора Туркестана) // Таржуман, 1898.№44.-С.1.
10. ЦГА РУЗ, ф. и.-47, оп.1, д.1071, л.10.